

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК У ЕВРОПСКОЈ ИСТОРИЈИ

ABSTRACT: *In the context of historical events at the beginning of the Second World War, the question of the degree of reaction of popular movements in European countries in opposing the expansion of fascism and Nazism was raised. The paper gives a brief overview of the general situation in enslaved Europe, in which the Thirteenth July Uprising was a kind of exception and represented a “phenomenon of European history”.*

KEYWORDS: *World War II, Montenegro, Italy, Kingdom of Yugoslavia, Triple Pact, Fascism, Nazism, Italian occupation, Thirteenth of July Uprising*

Историја било ког народа обилује „славним датумима“ који могу да означавају не само остварење крупних резултата друштвеног развоја, већ и крај једне или почетак нове епохе, односно опредјељење за другачији систем друштвених вриједности у односу на претходни. Избор новог модела друштвених односа по природи ствари најчешће има прекретнички значај у односу на дотадашње облике друштвеног организовања.

У историји Црне Горе такође постоје бројни значајни датуми, неки и у далекој прошлости. Али, има и оних из новијих историјских периода, који су неријетко означавани као крај једног или почетак „новог доба“.

На линији таквих перцепција био је Тринаестојулски устанак црногорског народа у Другом свјетском рату. У вертикали историјског трајања Црне Горе, резултати остварени народним прегнућима у Тринаестојулском устанку могу се убројити у круг оних којима је, кроз колективно сјећање, обнављан значај „имена црногорског“, а који су, с

* Аутор је научни савјетник, директор Историјског института УЦГ.

друге стране, Црну Гору чинили још учљивијим геополитичким чиниоцем на политичкој мапи Европе.

I

Но, да бисмо разумјели крупан војнички и политички значај Тринаестојулског устанка у европској историји, неопходно је кратко подсјетити на ситуацију, посебно војну, у којој су се током 1940. и у првој половини 1941. налазили европски народи.

Познато је да је Други свјетски рат почео 1. септембра 1939. нападом фашистичке Њемачке на Пољску. Политика попуштања коју су водиле главне европске силе, побједнице у Првом свјетском рату, у првом реду Енглеска и Француска, била је изражена у прећутном пристајању на: „поновно наоружање Њемачке 1934-35, запосједање Рајнске области 1936, окупацију Аустрије и Чехословачке 1938“¹. Нападом на Пољску 1. септембра 1939. год. таква политика је коначно доживјела крај. Поменуте двије европске државе објавиле су рат Њемачкој (3. септембра 1939), али то није зауставило започету инвазију њемачких трупа на територију пољске државе. Крајем септембра пала је Варшава, а већ почетком октобра капитулирала је Пољска.

Судбину Пољске, у овој фази рата, одредио је споразум о ненападању који су потписали Трећи рајх и СССР. У тајном дијелу овог акта познатог под називом пакт Рибентроп-Молотов, који је потписан 23. августа 1939. у Москви², извршена је подјела интересних сфера у тада независним земљама: Финској, Естонији, Летонији, Литванији, Румунији и Пољској, чиме је „дипломатска револуција била је завршена“³. Сходно споразуму, који је предвиђао подјелу Пољске, на дјелове њене територије на којима су живјели Украјинци и Бјелоруси, ушле су совјетске трупе и окупирале их. У трећој недјељи након избијања рата, 17. септембра 1939, Црвена армија је заузела дио Пољске, у границама које је предвиђао Пакт о ненападању⁴.

Осим на источном фронту, Њемачка је ускоро започела ратна дејства и на западном. У оквиру западног фронта стратегијски је до-

¹ Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, Beograd 1999, 300.

² Пакт Рибентроп-Молотов или Пакт о ненападању између Њемачке и СССР-а потписан је 23. 8. 1939. од стране совјетског и њемачког министра спљних. Требало је да обезбиједи да СССР не буде укључен у рат и да спријечи стварање њемачко-јапанског савеза против Москве. Пакт је садржао и дио о совјетско-њемачкој подјели интересних сфера у Источној Европи. А укључивао је и подјелу Пољске. Пакт је био на снази до почетка напада Њемачке на СССР, 22. јуна. 1941. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, priredio Momir Stojković, Beograd 1998, 424-426.

³ Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, 284.

⁴ Исто, 289.

минирала обострано утврђена француско-њемачка граница⁵. До краја 1939. на овом фронту није било већих борби, све до априлу 1940. А онда је Њемачка кренула на Данску и Норвешку. Још док је Норвешка пружала отпор (за разлику од Данске која је заузета без борбе), почетком маја 1940. њемачка војска је напала Луксембург, Холандију и Белгију⁶. Све ове земље су капитулирале крајем маја 1940, а потом окупиране. Затим је преко територије Белгије почела офанзива на Француску. Ни помоћ енглеских трупа није спријечила да се избјегне пораз, сада здружених француско-британских снага. Мада је Велика Британија наставила са ратним отпором силама Осовине, она је убрзо остала усамљена на простору Европе, посебно након што је успједио нови споразум фашистичких влада који је њихове земље повезао у војну блоковску структуру, која је исказивала склоност ка агресивној политици не само на европским просторима, већ и на другим свјетским ратиштима: у Азији и на Далеком истоку.

Споразум о коме је ријеч, познат као Тројни пакт, потписале су 27. септембра 1940. Њемачка, Италија и Јапан. Циљ му је био успостављање свјетског господства нациста и фашиста, насилним прекрајањем геополитичке карте свијета. Тројном пакту су приступиле: Мађарска (20. новембра 1940), Румунија (23. новембра 1940), Словачка (24. новембра 1940), Бугарска (1. марта 1941). Турска је у то вријеме имала статус неутралности.⁷

У веома неповољној геополитичкој ситуацији у свијету, политички врх југословенске државе са регентом, принцом Павлом Карађорђевићем и владом Цветковић-Мачек, настојећи да земљу сачувају од њемачке агресије, покушали су да афирмишу политику неутралности. Ко-

⁵ Иако је последије окончања Првог свјетског рата била војно надмоћна у односу на све остале европске земље, Француска је осјећала страх од Њемачке и потребу да успостави систем одбране. Мажино линија је била израз политике усмјерене на утврђивање француске граница са Њемачком и Италијом. Граница је била војно утврђена бетонским и тенковским препрекама, митраљеским гнијездима. Французи су вјеровали да ће саграђена утврђења омогућити довољно времена потребног за мобилизацију њене војске у случају њемачког напада. Мажино линија је грађена у неколико фаза од 1930. Главни дио радова завршен је до 1935. Трошкови градње износили су око три милијарде франака. Са друге стране, и Њемачка је подизањем Зигфридове линије тј. сплета утврђења и тенковских препрека на граници са Француском успоставила своју, утврђену, одбрамбену линију. Она је представљала неку врсту одговора на градњу француске Мажино линије. Зигфридова линија, или Западни бедем, била је дугачка 630 км, са 18.000 бункера, великим бројем ровова и тенковских препрека. Простирала се од Клевеа, на граници са Холандијом, до града Вела на Рајни, на граници са Швајцарском. Овај одбрамбени систем саграђен је од 1938. до 1940. године. Видјети: Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, 238, 257, 258, 285, 289, 318.

⁶ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, 454-457.

⁷ Исто

раци које су ради тога предузимани водили су јачању економске сарадње Краљевине Југославије са Трећим рајхом. Владало је увјерење да се тако може оснажити неутрални међународни положај земље, мада је успостављање блиских економских а тиме и политичких веза са Немачком озбиљност такве намјере доводило у питање. Због тога је у послјератној југословенској историографији политика југословенског политичког естаблишмента оцјењивана прогерманском, а не неутралном, а њени носиоци називани агентима Берлина.

Сагледавање тадашњег историјског контекста, из савремене перспективе, показује да за Краљевину Југославију проналажење савезника на другој страни, у земљама из блока савезничких сила, није било политички реално. Евентуални ослонац на Француску није могао имати значај, посебно након што је њена влада 10. јуна 1940. избјегла у Бордо, а Париз пао без отпора, и пошто је главна група њених армија капитулирала⁸. Након тога Француска је, истог дана, 22. јуна 1940, потписала примирје са Немачком. Ни опредјељење за антифашистичку политику коју је водила Велика Британија, која се налазила у незавидној геополитичкој ситуацији у односу на земље Тројног пакта, за југословенску краљевину није могло представљати излаз ни у војном ни у политичком смислу.

Мада је на почетку рата који је Трећи рајх започео против Југославије Велика Британија била једина неокупирана велика европска држава, војно усамљена, она је исказивала одлучност да настави борбу до коначне побједе. Ипак, то није било довољан разлог да Краљевина Југославија, у новом геополитичком амбијенту, створеном освајањима сила Осовине, евентуални ослонац покуша да нађе у Великој Британији. Та опција није разматрана због прилика на европском ратишту, али и због других чинилаца који су се тицали стратешких спољнополитичких пројекција политичких кругова у земљи. Без задржавања на могућим унутрашњим узроцима утицаја, на преовладавање „дефетистичког“ политичког става у односу према фашистичкој Немачкој упућивале су ријечи кнеза Павла да ће: „Југославија увијек бити сусјед Аустрији, тј. Трећем рајху, а никада Великој Британији“.⁹ Његов поглед на ситуацију у којој се југословенска држава нашла, говорио је о свој сложености њене међународне позиције, будући да је након аншлуса Аустрије од стране Хитлерове Немачке почетком 1938. Краљевина Југославија за сусједа добила моћни Трећи рајх.

⁸ У Другом свјетском рату, Немачка је „блицкригом“ пресјекла Француску, па су: „крајем јуна, немачке трупе промарширале Јелисејским пољима. Хитлер је, чинило ми се, био господар континента“. Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, 290.

⁹ *Југославија в XX веке, Очерли политической истории*, Москва 2011, 330.

То опет говори да тадашњи југословенски политички врх стање створено агресивном политиком фашистичких земаља у Европи, посебно последице њемачког аншлуса Аустрије, корака који су му претходили и након тога слиједили, није сматрао привременим ни у политичком ни у војном смислу. Претходна изјава говори о другачијим перцепцијама политичког естаблишмента југословенске државе тј. његовом увјерењу да ће нови политички поредак у овом дијелу Европе бити трајног а не привременог карактера.

Збир свих споменутих чинилаца утицао је да, на крају, превагне притисак који је Њемачка вршила на политички врх југословенске државе с циљем њеног приступања Тројном пакту. У историографији се истиче да је Хитлер при томе испољавао необичну толеранцију настојећи: „да Југославију мирним путем приволи на сарадњу и да не сметано експлоатише њене изворе“.¹⁰ Без намјере да улазимо у детаљнију анализе политичких разлога који су до такве одлуке довели, напоменућемо да су Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић, 25. марта 1941. године, у дворцу Белведере у Бечу потписали Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту.¹¹ То приступање дуго је оцјењивано потврдом ставова о карактеру прогерманске оријентације тадашњег југословенског политичког естаблишмента, односно о вођењу политике ради тражења ослонаца међу фашистичким земљама.

Каснија сагледавања политичке позиције у којој се Краљевина Југославија нашла, након почетка Другог свјетског рата, утицала су на то да су у савременој постјугословенској и иностраној литератури значајно измијењени ранији ставови о овом питању. Оцјене о политици југословенског политичког врха, које су преовладале последице окончања рата, значајно су допуњене анализом дотадашњих као и укључивањем у разматрање ширег круга нових историјских извора. Као резултат таквог приступа, политика кнеза Павла и југословенске владе према Трећем рајху, која је вођена до почетка оружаног напада на југословенску државу, све више се карактерише изнуђеном.

¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, 173.

¹¹ Поред Протокола, југословенској влади су упућене три ноте. У првој Њемачка се обавезала да ће узети у обзир интересе Југославије за успостављање територијалне везе с Егејским морем и проширити њен суверенитет на луку Солун. У другој, ъемачка влада је потврдила своју спремност да поштује суверенитет и територијални интегритет Југославије и да за вријеме рата траже од ње дозволе за прелаз њемачких трупа преко југословенске државне територије. Трећом нотом Њемачка и Италија су гарантовале неку врсту „неутралности“ југословенској држави обавезујући се да од југословенске владе неће тражити југословенску помоћ. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, 471-472.

Комплексност теме и број питања која се у вези са њом отварају, намећу потребу да се пажња обрати на догађаје у Европи, који су утицали на политику југословенског политичког врха, али и на политичка збивања унутар југословенске државе, која су услиједила након приступања Краљевине Југославије Тројном пакту. И кратак осврт на унутрашње прилике показује да се оне могу посматрати из више углова: од политичких нереда који су избили у земљи након њеног приступања Тројном пакту, преко напада Њемачке и њених савезника на Краљевину Југославију, разлога слома краткотрајног априлског рата и карактера вођених војних операција, све до завођења окупационог система власти од стране сила Осовине.

Кратко подсећање на главне токове збивања у земљи, говори да су немири узроковани приступањем Краљевине Југославије Тројном пакту кулминирали 25. марта 1941, у облику масовних демонстрација против владе Цветковић-Мачек. Резултирани су пучем официра ратног ваздухопловства југословенске државе. Пуч је спроведен у облику државног удара који је изведен 26. и 27. марта 1941. Дотадашња влада Цветковић-Мачек је смијењена, а такође и принц регент, кнез Павле Карађорђевић. На престо је доведен малољетни краљ Петар II и образована нова пробританска влада с главнокомандујућим ваздушним снагама југословенске армије генералом Душаном Симовићем¹² на челу. Наведени догађаји свакако су били супротни Хитлеровим плановима, и довели су до почетка рата Њемачке и њених савезника против Краљевине Југославије.

Рат је вођен од 6. до 18. априла 1941. године. Југословенски војни врх, са генералом Симовићем на челу, није могао да се супротстави агресију фашистичких земаља у одбрани од много надмоћнијих непријатеља. Међу земљама агресорима није био само Трећи рајх, чије су копнене војне формације 5. и 6. априла из правца Аустрије и Румуније започеле инвазију на југословенску територију, а њемачко ваздухопловство 6. априла 1941. започело бомбардовање Београда¹³, који је био проглашен „отвореним градом“¹⁴. Осим њемачких војних снага, на просторе југословенске државне територије ушле су снаге других коалиционих

¹² *История Югославии*, в двух томах, Москва 1963, 179.

¹³ Izjava vlade nemačkog rajha o napadu na Jugoslaviju, Berlin, 6. april 1941; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II tom, 483.

¹⁴ У међународном праву под „отвореним градом“ се подразумева градско средиште означено незаштићеним од стране једне од зараћених држава, би се избјегло његово разарање и страдање становништва. У отвореном граду нема војних објеката, војске а ни средстава за одбрану. Према чл. 25. Прилога Хашкој декларације о законима и обичајима сувоземног рата из 1907. и Хашкој конференцији из 1907, забрањено је нападати или бомбардовати отворени град.

партнера Трећег рајха. Црну Гору су окупирале италијанске дивизије, а нешто раније, 11. априла 1941. године, војну агресију на територију југословенске државе извршила је мађарска војска. Послије капитулације Југославије, окупационим снагама су се придружиле и јединице бугарске армије војним запосиједањем појединих дјелова њене територије. Све наведене војне акције биле су праћене комадањем територије југословенске државе.

Југословенска влада, и њен краљ, као и многи генерали и политичари, напустили су земљу. У Хрватској је уз помоћ Њемачке 10. априла 1941. проглашено отцјепљење Хрватске и стварање НДХ¹⁵.

Упркос неспремности са којом је југословенска војска дочекала рат, било је и отпора окупационим снагама. Мада се радило о неорганизованим и некоординираним активностима, организатори отпора од стране јединица југословенске војске били су официри који су командовали појединим војним формацијама. Без међусобног садејства, таквих видова отпора било је на цијелом простору југословенске државе. Неке од јединица које су се бориле са окупационим снагама осим показане борбености имале су видљивих успјеха. Попут Зетске дивизије, која је продрла чак и у Албанију¹⁶.

Ипак, послије 12 дана, рат је био окончан. Влада је 12. априла тражила примирје и напустила земљу. Безусловна капитулација потписана је 17. априла, а наредног дана су ратна дејства обустављена. Брз и изненадни слом војске Краљевине Југославије свакако је утицао на расположење становништва, стварање осјећаја беспомоћности, пад морала и борбеног расположења свих друштвених слојева југословенских народа. Слична атмосфера морала је бити и у Црној Гори.

II

За устанак који се 13. јула 1941. године десио у Црној Гори рекли смо да је јединствен јер је представљао први оружани свенародни отпор против непријатеља у вријеме када је, како смо показали, цијела Европа била окупирана. Свакако да осим неповољних прилика због војне надмоћи италијанских окупационих снага и њених савезника из реда сила Осовине, битну димензију јединствености и великог значаја устанка у Црној Гори, а посебно историјског значаја крупних успјеха које су тада устаници у Црној Гори постигли, показује и њихово упоређивање са резултатима оружаних устаничких отпора поробљених народа и прилика-

¹⁵ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II том, 489.

¹⁶ Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, Подгорица 2005, 58.

ма у којима су се они налазили у другим европским земљама. Важни су такође и показатељи о степену борбеног расположења у Црној Гори и другим дјеловима југословенске државе, након избијања Другог свјетског рата.

Упоредни подаци о времену појављивања и карактеру отпора који су патриотске, антифашистичке снаге пружале у другим европским земљама сликовито говоре о стварној снази тих отпора. На низак степен њиховог интензитета упућује синтетизована оцјена професора Бранка Петрановића да су се у свим другим окупираним земљама заправо јављали: „покрети отпора 1939-1940. у ембрионалној форми, за које је карактеристичан пасиван или ненаоружан отпор.“¹⁷

Да таква оцјена није дата случајно показују и конкретни подаци које проф. Петрановић даље наводи. Тако на примјер, покрет отпора у Француској „у свом саставу није имао више од 1000 припадника организованих у илегалној мрежи отпора“¹⁸. Ни видови отпора који су се десили у каснијим годинама у другим земљама, са изузетком Варшавског устанка, нису имали такав интензитет нити степен масовности као Тринаестојулски устанак у Црној Гори. Након капитулације Италије 8. септембра 1943. избио је Напуљски устанак против Њемаца, познат као „четири напуљска дана“. Представљао је вид отпора антифашиста Италије, који је резултирао привременим ослобођењем Напуља.¹⁹

Споменути Варшавски устанак трајао је 63 дана (од 1. августа до 2. октобра 1944). Подигнут је с циљем да се Варшава ослободи њемачке окупације²⁰. Борбе у Варшави почеле су 1. августа 1944. у склопу општенародног устанка у Пољској. По окончању устанка који је био праћен великим бројем жртава, Хитлер је издао наређење о рушењу Варшаве, па су њемачке оружане снаге уништиле више од 85% града.

Као и устанак у Пољској, и устанак у Словачкој који избија 29. августа 1944, или преврат у Букурешту и Софији у августу и септембру 1944, били су у вези са напредовањем Црвене армије. Слично је било и са устанком у Прагу који се десио 4. маја 1945. године, пет дана прије него што је Црвена армија заузела чехословачку пријестоницу.²¹

Наступање Црвене армије, и искрцавање савезничких трупа у Нормандији, започето 6. јуна 1944, дало је подстицај за развој покрета отпора у земљама Западне Европе. У августу 1944. поново се десио уста-

¹⁷ Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*//Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности, Подгорица 1992, 34.

¹⁸ Isto

¹⁹ Isto

²⁰ Isto

²¹ Isto

нак у Паризу, неколико дана прије него што су савезничке трупе ушле у француску пријестоницу

Чињеница да је народ у Црној Гори смогао снаге да већ 13. јула 1941. започне устанички отпор, оружаног карактера, уз то и веома масован, у вријеме када су други европски народи били поробљени, даје овом догађају обиљежје заиста јединствене појаве у току Другог свјетског рата.

За разлику од претходно поменутих видова оружаног отпора који су се се у другим европским земљама десили касније, Тринаестојулски устанак у Црној Гори се одвијео у условима „пуне стратешке блокаде“ сила Осовине и војне надмоћи фашистичке Италије у Црној Гори. Осим што није био помогнут од било кога са стране, битна карактеристика Тринаестојулског устанка била је у настојању да се: „оружаним путем промијени стање успостављено окупацијом“. А то се дешавало у вријеме када су фашистичке армије биљежиле побједи на огромном ратишту, укључујући и оно у Совјетском савезу и када у Европи практично није било оружаног отпора фашизму. Усамљена Велика Британија, након слома Француске, могла је да ишчекује само фашистичку инвазију.

У таквим условима, у Црној Гори започет је општенародни отпор који је имао карактер „ослободилачког свенародног рата“ против Мусолинијеве Италије. То се, дакле, десило када су фашистичке снаге биле на врхунцу своје моћи. Већ од љета 1940. Хитлер је практично осигурао своју апсолутну моћ у већини европских држава. Зато су владе тих земаља и њихове политичке елите процјењивале да је Трећи рајх већ однио побједу. Такав њихов став је упућивао на закључак да услови за отпор и оружану борбу против фашизма не постоје. Избијање устанка у Црној Гори, у условима када се, осим дијела Француске и Велике Британије, цијели европски континент налазио под влашћу њемачких снага или њених окупационих савезника, уз крхку политичку сувереност малог броја неутралних држава, оправдано се наводи као примјер „моралног охрабрења“ за друге поробљене народе Европе.

С обзиром на ријетке случајеве антифашистичког отпора у европским земљама средином 1941. године, у облику у коме се он десио у Црној Гори, као и резултате остварене у борби против војних снага фашистичке Италије, Тринаестојулски устанак је представљао риједак изузетак. Све то чини неспорном чињеницу да је у току Другог свјетског рата устанак народа у Црној Гори био историјски феномен²². За поробљену Европу он је представљао риједак примјер и издвајао овај догађај из контекста општих прилика које су на почетку Другог свјетског рата владале не само на европском тлу.

²² Видјети: Милија Станишић, *Тринаестојулски устанак – јединствен феномен II светског рата*, Историјски записи, година XXIV, књига XXVIII, св. 1-2 1971, 21-59.

Избијањем устанка: „народ је плебисцитарно одбацио италијанску политику, која је ишла за тим да Црну Гору укључи у интересну сферу Италије, стварањем независне црногорске државе, обновом династије Петровић, развијањем антисрпских осјећања и негативног ставе према Југославији као животној заједници“.²³

Основни принципи такве италијанске политике утврђени су 12. априла 1941. усвајањем плана о подјели Југославије између Њемачке, Италије, Мађарске и Бугарске. Дакле раније него што су њемачке и италијанске трупе 17. априла 1941. ушле у Црну Гору²⁴. Наиме, на састанку у Бечу, који је одржан 21. и 22. априла 1941, коме су присуствовали италијански и њемачки министар спољних послова Ђано и Рибентроп, договорено је да се Црна Гора: „обнови као независна држава, уједињена с Италијом политичким и уставним везама...“²⁵ Накнадно је требало договорити детаље у вези са обновом црногорске државе и успостављањем италијанског протектората. Политички циљ Италије био је да Црна Гора буде протекторат по угледу на формирану Велику Албанију. Осим династичких веза Петровића и италијанске династије Савоја, политички ослонац овом плану пружао је и дио Црногорске федералистичке странке: „који је поздравио долазак окупаторских трупа“.²⁶ Од сепаратичког крила федералистичке странке, послѣ италијанске окупације Цетиња формиран је „Привремени административни црногорски комитет“. Он је требало да има функцију владе обновљене црногорске државе и преузме власт коју је раније имала управа Зетске бановине.

Поред Привременог административног црногорског комитета, по наредби армијског генерала Уга Кавалера од 28. априла 1941, вршење цивилне власти у Црној Гори преузео је италијански цивилни комесар.²⁷ За цивилног комесара постављен је опуномоћени министар Серафино Мацолини. У обављању послова у Црној Гори, он се ослањао на Вијеће које су чинили: „Јово Поповић, Секула Дрљевић, Петар Пламенац, Михаило Ивановић, Душан Ивановић, а као представник цркве Симо Мартиновић“.²⁸ Задатак цивилног комесара била је заштита „јавног реда“

²³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 236.

²⁴ У Црну Гору су 17. априла ушле италијанске и њемачке оружане снаге. И док су њемачке тенковске јединице само прошле кроз Црну Гору, и повукле се, команда италијанских трупа у Албанији наредила је италијанској дивизији „Месина“ и другим мањим јединицама да окупирају Црну Гору. Видјети: Радоје Пајовић, *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне“ црногорске државе*, Историски записи, година XIV, књига XVIII, Титоград 1961, 277.

²⁵ Исто

²⁶ Исто

²⁷ Исто 278

²⁸ Исто 278. Напомена 14.

уз употребу снага „које су у ту сврху одређене“. Након што је стигао на Цетиње, Мацолини је 5. маја 1941. распустио Привремени административни црногорски комитет и образовао Савјетодавно вијеће Црногораца. Грађанску власт у Црној Гори Мацолини је преузео 22. маја 1941, када је наименован за високог комесара са проширеним овлашћењима и под директном одговорношћу италијанског Министарства иностраних послова.²⁹ Тиме је постао носилац цјелокупне окупаторске власти у Црној Гори. Наредбом Мусолинија за питања из области грађанске власти он је био одговоран министарству иностраних послова Италије. Све претходно, урађено је сходно спомињаној наредби Мусолинија од 22. маја 1941. године.

Италијанске власти настојале су да се прикажу као пријатељи и ослободиоци Црногораца, истичући и династичке везе, одбацујући југословенство и српство а истичући црногорство. И долазак италијанског краља на Цетиње, у мају 1941, у кратку дневну посјету требало је да представља потврду добрих историјских веза двије земље и двије династије.³⁰

Послије двомјесечне окупације, у италијанском министарству унутрашњих послова у Риму, крајем јула, сходно ранијем договору грофа Ђана и министра Рибентропа, донијет је документ под називом „декларација“³¹. О њеном садржају Мацолини је обавијештен приликом боравка у Риму. Тада му је уручен текст декларације коју је требало прочитати на црногорском сабору чије одржавање је он био дужан да припреми. Циљ који се желио постићи био је проглашење суверене и независне Црне Горе у облику уставне монархије.

Намјера да Црна Гора добије засебан државноправни статус под врховништвом Италије, у историографији се тумачи и као прва фаза италијанског плана да се Црна Гора прикључи Италији.³² На такав закључак упућују и претходне одлуке италијанских власти, као и садржај неких других.

Тако је, на примјер, декретом од 18. маја 1941. године извршена анексија Далмације, Боке Которске, дјелова Хрватског приморја и Горског котара и основан Гувернаторат Далмације. Бока је установље-

²⁹ Исто 283

³⁰ Том приликом италијански краљ је уручио поклон краљице Јелене сиромашним грађанима у износу од 250.000 лира. Видјети: Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, 32

³¹ Декларацијом се ставља ван снаге Одлука Велике народне скупштине у Подгорици о уједињењу са Србијом, проглашава се Независна суверена држава Црна Гора у облику уставне монархије и моли италијански краљ да одреди намјесника црногорског пријестола. Исто, 303.

³² Dr Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, Zagreb 1959, 11.

на као посебна провинција. Носила је назив Provincia di Cattaro и као таква, са другим дјеловима територије југословенске државе присаједињена Италији. Као италијанска провинција, Бока је од 18. маја до 23. јуна 1941, до доласка префекта, била у саставу Црне Горе и под управом Цивилног комесаријата за Црну Гору.³³ Било је очекивано да се такав њен статус може одржати, а као модел проширити и ван граница Боке увођењем италијанског протектората над Црном Гором.

Посматрано из тог угла, „за прво вријеме“ је најприје требало формирати засебну црногорску државу под протекторатом Италије и управом бивше црногорске династије Петровић-Његош.

Ради рестаурације Краљевине Црне Горе италијански окупационе власти су формирале црногорску скупштину/сабор, како се она још назива, која је 12. јула 1941. на Цетињу прогласила „обнову државе Црне Горе под покровитељством Италије“.³⁴ Одлука сабора донијета је у складу са спомињаном декларацијом италијанске владе, којом су поништене одлуке Подгоричке скупштине од 13/26. новембра 1918, укључујући и одлуку о уједињењу Црне Горе и Србије. Планирана рестаурација црногорске државе подразумијевала је и повратак њене династије на пријесто.

Али, у погледу личност која би наставила владавину династије Петровића, до одржавања сабора, наступиле су тешкоће. Није било могуће пронаћи личност која би могла бити обновитељ црногорске династије.³⁵ Зато је посебним актом Петровдански сабор замолио владу у Риму да „да она именује свог намјесника за Црну Гору“. Даљи развој догађаја, прије свега избијање Тринаестојулског устанка, спријечио је реализацију овог плана. Црна Гора се до капитулације Италије септембра 1943. налазила у стању „провизоријума“ у оквиру италијанског окупационог система.

III

У историографским радовима износе се али и оповргавају ставови да је доношење одлука Петровданског сабора убрзало избијање све-

³³ Исто

³⁴ Dr Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, 11.

³⁵ Првобитни план је био да се на црногорски пријесто доведе Михаило Петровић, син кнеза Мирка Петровића. Ни у Италији ни у Црној Гори, а ни сам Михаило Петровић, нису били за такво рјешење. Није била остварљива ни идеја да се италијанска краљица, Јелена Савојска, кћи краља Николе, крунише за црногорску краљицу. Сличну судбину је доживјела идеја да се син кнеза Ромена доведе на црногорски пријесто. Видјети: *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне“ црногорске државе*, 298.

народног устанка у Црној Гори.³⁶ Такође се као фактор који је позитивно утицао на развој устанка истиче напад Њемачке на СССР. При томе се имају у виду традиционално добри односи и више вјекова плодне историјске везе Црне Горе и Русије, као и улога коју је она имала у националноослободилачкој борби Црногораца и стварању црногорске државе. Али, о било ком од ових или сличних чинилаца да је ријеч, сви они су имали исходиште у патриотизму и слободарским традицијама Црногораца.

Заправо: „у устанку је провалила огромна енергија незадовољства маса, која се првенствено усмјерила против окупатора“.³⁷ Но, она је „накупљана“ дуже вријеме, поред осталог и због „сувише брзог распада Југославије и капитулације југословенске војске, која се предала скоро без праве борбе“³⁸. Зато су Црногорци, „сем које шачице сепаратиста“, доживјели априлски слом, окупацију и распарчавање Југославије ... као „националну трагедију“ и „најцрње национално ропство“³⁹. Због тих разлога, према историографским радовима, у Тринаестојулском устанку по његовом духу и неговим циљевима „се преплитало црногорско и општејугословенско“⁴⁰.

Познато је да су устаничке борбе започеле нападом на италијанске посаде „у Вир-Пазару, на Чеву, у Петровцу и другим мјестима“.⁴¹

О његовој масовности свједочи податак да је у њему: „од 360.000 становника, колико је Црна Гора тада имала, око 32.000 људи узело непосредно учешће у устанку“⁴². Тако се у устанку поновила једна од одлика ратовања Црногораца, наиме, да би оно било успјешно у њему треба да учествује „дио народ“. Захваљујући његовој масовности: „једновременом избијању на више мјеста, изненадности, демоларизирајућем дејству на окупатора и великим војним успјесима“, нанијети су велики губици италијанском окупатору и створена прва, веома значајна, ослобођена територија у окупираној Европи. Првог дана устанка „био је ослобођен читав цетињски срез, изузев Цетиња и Његуша, и највећи дио барског среза. Сјутрадан се устанак проширио на подгорички, данилоградски, никшићки и колашински срез, а за неколико наредних дана захватио је читаву Црну Гору... Заправо, ослобођена је читава

³⁶ Видјети: Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*, 38.

³⁷ Dušan Ičević, *Trinaestojulski ustanak-nova potvrda crnogorskog nacionalnog identiteta // Trinaestojulski ustanak predmet nauke i umjetnosti*, Podgorica 1992, 55.

³⁸ Исто

³⁹ Исто

⁴⁰ Dimitrije Dimo Vujović, *Jugoslovenska dimenzija 13-julskog ustanka 1941, Trinaestojulski ustanak predmet nauke i umjetnosti*, Podgorica 1992, 43.

⁴¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1878*, 235.

⁴² *История Югославии*, Москва 1963, 192.

унутрашњост Црне Горе, изузев градова Пљевља, Никшић, Подгорица и Цетиње, два мања мјеста, Вилуси и Његуши, и градова у приморју.⁴³

У оружаном свенародном отпору окупатору, када су фашистичке снаге биле на врхунцу моћи, за неколико дана од избијања устанка, устаници су избацили из строја 4.800 окупаторских војника и официра и заробили велику количину оружја. Подаци који се у историјској литератури наводе говоре да је од окупатора одузето: „4.227 пушака, 85 митраљеза, 118 пушкомитраљеза, 22 топа, 28 тешких и 34 лака минобаца, 84 камиона, 4 лака авиона, око 400 пиштоља и неколико магацина ручних бомби, муниције и хране“.⁴⁴

Резултати акције устаника били су такви да су убрзо, након његовог избијања, уништени бројни италијански гарнизони, осим на Цетињу, Подгорици, Никшићу и Пљевљима. У устанку: „у почетним акцијама, уништено је преко 100 карабињерских и официрских станица; од 17. до 22. јула ослобођена су среска мјеста Андријевица, Беране, Бијело Поље, Даниловград, Колашин и Шавник, ослобођене су варошице Вирпазар, Грахово, Жабљак, Мојковац, Ријека Црнојевића и Спуж. Цетиње је са свих страна блокирано. Припремани су напади на Подгорицу, Никшић и Пљевља, али се од тих напада одустало због велике окупаторске противофанзиве“.⁴⁵ Једна од најславнијих битака током Тринаестојулског устанка одиграла се 15. јула на Кошћелама у близини Ријеке Црнојевића. Тада је потучен један италијански батаљон, а затим и други, код Брајића, на путу Цетиње - Будва. Задатак ових батаљона је био да пробију блокаду Цетиња. На Кошћелама, намјера италијанског батаљона је у потпуности осујећена. Из строја је избачено или заробљено око 700 италијанских војника.⁴⁶

Због успјеха устаника услиједило је Мусолинијево наређење италијанском представнику (протектору) у Албанији, генералу Алесандру Пирцију Биролију, да преузме цивилну и војну власт. Тако је започела операција под називом „Јулска офанзива“. У њој је ангажован 14. армијски корпус под чијом командом је било пет дивизија: Таро, Каћатори деле Алпи и Венеција (које су до тада биле у Албанији) и дивизија Пуља. Доведен је и већи број других самосталних јединица (црних кошуља, полицијских, алпинијских, артиљерских, тенковских, коњичких), као и албанских квислинга. У операцијама тих снага садејствовале су морнаричке и ваздухопловне снаге дивизије Месина.

⁴³ Исто. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1878*, 236–337.

⁴⁴ Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, 72.

⁴⁵ Исто

⁴⁶ Даница Мариновић-Пејовић, *Цетиње у вријеме несигурно 1918-1945*, Београд 1998, 289; Љубо Анђелић, *Тринаестојулски устанак*, Историјски записи, XIV година, књига XVII, св. 2/1961, 230.

Дејство јаких војних снага фашистичке Италије, које су ангажоване ради гушења устанка и одмазде над устаницима, довело је и до његовог слома. Већ 14. августа 1941, цјелокупна у устанку ослобођена територија поново је била освојена.

Не улазећи у дубљу анализу разлога слома устаничког замах, желимо да скренемо пажњу на чињеницу да је хомогеност устаничке масе у Црној Гори релативно кратко трајала. Устаничку енергију ослабиле су несугласице које су избијале у устаничком вођству. Биле су изражене у супротстављању „комунистичкој организацији јаком националистичком организацијом“. То говори да је југословенска димензија устанка већ током његовог трајања била на проби и да је јединство остварено устанком било „само тренутак иза кога се јављала потмула борба око вођства“ и концепта ратовања: обустављања или наставка војних операција против непријатеља и сл.⁴⁷

У позадини ових сукоба било је питање организације устанка односно политичких снага које су иза устанка стајале.

С тим у вези, у историографској литератури насталој непосредно након окончања Другог свјетског рата, у анализама збивања током Тринаестојулског устанка најчешће је наглашавана улога организованог „устаничког језгра“ тј. Комунистичке партије Југославије. При томе се занамеривала чињеница да су други важан фактор представљали патриотски настројени активисти, у првом реду они из реда официра краљевске југословенске војске, који су избјегли заробљавање.⁴⁸ У току устанка остварена је сарадња оба ова фактора. Штавише, можемо рећи да је њихово заједничко дјеловање допринијело снажењу утицаја спонтаности, односно масовног опредјељења народа за ослободилачку борбу против окупатора који није био организационо или на други начин повезан са КПЈ, а ни са војном командом краљевске југословенске војске.

Мада, наглашена улога КПЈ у Црној Гори не може се оспорити, због чињенице да је она била пропорционално најјача организација у земљи и да је уочи устанка имала око 5.000 чланова СКОЈ-а. Ту чињеницу поткрепљује и занимљив податак да је, у односу на број становника, Комунистичка партија у Црној Гори била „око шест пута јача од југословенског просјека“.⁴⁹

⁴⁷ Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*, 37.

⁴⁸ *Југославија в XX веке, Очерли политической истории*, 414.

⁴⁹ Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, 57; О КПЈ у Црној Гори видјети и: Ђуро Вујовић, *Организациони развој Комунистичке партије Југославије у Црној Гори: 1941-1945*, Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1988.

Зато се улога комуниста никако не смије потцијенити, на шта јасно указује и њихов каснији крупни значај у остваривању резултата народноослободилачке борбе – ослобођења земље и револуционарної смјене власти. Ипак, када је ријеч о Тринаестојулском устанку, не треба занемарити ни чињеницу да су у њему учествовале и патриотски оријентисане снаге, у првом реду официри бивше краљевске војске, као и да је важну улогу имао спомињани степен спонтаности, који је увијек долазио до изражаја у дугој традицији ослободилачког ратовања Црногораца. Једино кроз међусобни утицај свих тих фактора могуће је објаснити његову велику масовност.

Чиниоци који су уједињени утицали на снагу устанка, касније су, раздвојени идеолошким и другим разликама, утицали и на његово слабљење. Тако су „грађанске снаге“ учесници устанка, временом почеле да заузимају резервисан став према комунистима као новој политичкој елити. Осим чврсте организације, комунисти су имали јасне политичке пројекције које су сезале и ка даљим циљевима, који су значајно надлазили борбу против италијанског окупатора.⁵⁰

То је био разлог што су се међу наведеним снагама развиле различите врсте противурјечних ставова, који су се некада тицали вођства у устаничким борбама и ратним операцијама, а некада, својим неусаглашеним концептима, доприносили видљивом слабљењу устаничке енергије.

Но, враћајући се нашој теми, јасно је да све што смо претходно казали упућује на то да је Тринаестојулски устанак у Црној Гори, без обзира на степен организованости или спонтаности, био утемељен на високим етичким, моралним и слободарским традицијама њеног народа. Захваљујући њему италијански окупатор је из Албаније повукао шест дивизија које су могле бити пребачене на Источни или друге фронтове.

Питања која су била у фокусу наше пажње јасно указују на сву сложеност појаве каква је била Тринаестојулски устанак 1941, који је, управо зато, неопходно даље изучавати (без било каквих идеолошких ограда), као важан сегмент укупних дешавања на југословенским просторима у Другом свјетском рату.

⁵⁰ О четничком покрету у Црној Гори консултовати: Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет: 1941-1945*, Титоград: Исторички институт Црне Горе, Цетиње, Обод, 1977.

Dr Radoslav RASPOPOVIĆ

THE THIRTEENTH JULY UPRISING IN EUROPEAN HISTORY

Summary

In the historical research of the Second World War, the events that preceded it and that took place at its beginning are interpreted as a continuation of the process of reshaping the geopolitical state established at the Paris Peace Conference in 1918. The well-known tragic consequences that the Second World War brought with was the ideological basis of the emergence of fascism in Italy and Nazism in Germany.

The process of strengthening these countries and their ideologies and the policy of concessions by the victorious forces in the First World War influenced the enslavement of all European countries, except Great Britain, after the outbreak of a new world war. The same happened with the Kingdom of Yugoslavia, even though it tried to preserve military neutrality by joining the Triple Alliance.

In the conditions of establishing full occupation power in almost all European countries, there was almost no resistance there. Especially not at the beginning of the war, that is, during 1940 and 1941. The exception was the territory of the Kingdom of Yugoslavia, and within it, especially Montenegro.

The uprising that broke out in it on July 13th, 1941, led to the liberation of its territory, except for the cities of Cetinje, Nikšić, Podgorica, and Pljevlja. The significance of the Thirteenth of July Uprising, apart from the outbreak itself, was reflected in its uniqueness concerning the absence of similar liberation movements in other European countries. Apart from that, an important characteristic of the uprising was its nationwide character, i.e. the fact that mass nationwide resistance had a decisive role in it, regardless of the strength of certain political factors. These are, among others, the most important factors that made it a unique phenomenon in European history during 1941 in terms of the strength of the uprising and the results achieved in the fight against the Italian occupiers.

Основна литература:

Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, II tom, priredio Momir Stojković 1998.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980.

Dimitrije Dimo Vujović, *Jugoslovenska dimenzija 13-julskog ustanka 1941*, Trinaestoјulski ustanak predmet nauke i umjetnosti, Podgorica 1992.

Dušan Ičević, *Trinaestojulski ustanak-nova potvrda crnogorskog nacionalnog identiteta* // Trinaestojulski ustanak predmet nauke i umjetnosti, Podgorica 1992.

Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, Zagreb 1959.

Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, Beograd 1999.

Бранко Петрановић, *13-јулски устанак као европски феномен*//Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности, Подгорица 1992

Даница Мариновић-Пејовић, *Цетиње у вријеме несигурно 1918-1945*, Београд 1998, 289; Љубо Анђелић, *Тринаестојулски устанак*, Историјски записи, XIV година, књига XVII, св. 2/1961.

Ђуро Вујовић, *Организациони развој Комунистичке партије Југославије у Црној Гори: 1941-1945*, Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1988

История Югославии, в двух томах, Москва 1963.

Милија Станишић, *Дубински слојеви тринаестојулског устанка у Црној Гори*, Подгорица 2005.

Милија Станишић, *Тринаестојулски устанак – јединствен феномен II светског рата*, Историјски записи, година XXIV, књига XXVIII, св. 1-2 1971.

Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори: четнички и федералистички покрет: 1941-1945*, Титоград: Историјски институт Црне Горе, Цетиње, Обод, 1977.

Радоје Пајовић, *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне” црногорске државе*, Историјски записи, година XIV, књига XVIII, Титоград 1961.

Югославия в XX веке, Очерли политической истории, Москва 2011.